

Karl-Erik Frandsen: Brug og Hvile

Om udnyttelsen af agerjorden i 1600-tallet

Den 6. december 1985 forsvarede lektor Finn Stendal Pedersen ved Odense Universitet sin med spænding imødesete afhandling for den filosofiske doktorgrad: »Fynsk landbrugs vilkår 1682«. ¹ Spændingen viste sig at være berettiget, for bogen er en meget omfattende og indgående anvendelse af kildematerialet fra Christian 5.s matrikel til en analyse af landbrugs- og ejendomsstrukturen på Fyn i 1682. Ydermere er afhandlingen et af de første gennemførte forsøg med konsekvent anvendelse af den moderne datatekniks mange nye og spændende muligheder. Ikke mindst på det sidstnævnte punkt vil bogen givetvis få stor betydning som idé-bank og inspirationskilde for kommende undersøgelser med anvendelse af store mængder data, som det ville være meget arbejdskrævende at analysere manuelt.

Det er ikke her tanken at levere et samlet referat eller en faglig vurdering af afhandlingen, som vil fremkomme andetsteds, ² men jeg skal i det følgende belyse et af bogens hovedproblemer: begrebet »brug og hvile«, der spiller en stor rolle i Finn Stendal Pedersens analytiske apparat, og som i øvrigt er et af de i dansk landbrugshistorie ofte diskuterede spørgsmål: Hvor intensivt blev agerjorden udnyttet i århundredet før udskiftningen?

Det var et fundamentalt træk ved det gamle landbrug uden kunstgødning og foderafgrøder, at en del af den regelmæssigt dyrkede agerjord måtte »hvile«, »ligge brak« eller »være fælled« i ét eller flere år, før den på

ny kunne besås. I datidens terminologi beskrev man forholdet ved at angive et antal år for henholdsvis »brug« og »hvile«, hvilket i faglitteraturen ofte angives ved et symbol som 2/1, hvor 2 er de år, den pågældende vange var i brug (f.eks. ét år med byg efterfulgt af ét år med rug), medens 1-tallet angiver, at vangen derefter hvilede ét år.

Årsagen til, at jorden i perioder måtte hvile, angives meget klart af 1600-tallets kynigste landbrugsskribent, Arent Berntsen: »Hvile behøffver Jorden, effterdi Bonden all hans Jord at giøde icke uden hvert 8.-10. eller 12. Aar kand ofverkomme, saa derfor i des Sted ved slig Hvile, Jordens Fructbarhed ved lige holdis«. ³ Ved hvilen fik de naturlige regenerationsprocesser lov til at virke i en periode. Dette kunne ske ved gentagne gange at pløje og harve vangen (egentlig brakbehandling), således at kornstubbe og andre planterester blev omsat, og ukrudtsrødder blev revet op til overfladen, hvor de kunne udtørre. Det var dog mere almindeligt, at bønderne blot lod jorden blive liggende ubehandlet efter høsten, således at kreaturerne kunne udnytte det græs og ukrudt, der var vokset op under kornet, og pløjning og harvning fandt først sted, kort før den næste afgrøde skulle sås. Disse »græsmarker« var mange steder et uundværligt element i landbrugøkonomien, eftersom de permanente græsarealer på overdrev m.v. var utilstrækkelige til at sikre opretholdelsen af kreaturbestanden.

Brug og hvile-forholdene for hele vange kaldes også rotationen og er et vigtigt element i begrebet »dyrkningssystemer«, hvis funktion og udbredelse i Danmark i 1600-tallet er

1. Finn Stendal Pedersen: Fynsk landbrugs vilkår 1682. Statistiske studier i produktionsmuligheder og ejendomsstruktur på grundlag af forarbejderne til Christian V's matrikel. Odense Universitetsforlag 1985. 416 s. + 2 Mikrofiche-kort. Kr. 270,00.
2. Første officielle opponenter var professor Viggo Hansen, hvis opposition vil blive trykt i tidsskriftet *Historie*. Professor Erling Ladewig Petersen var anden officielle opponenter. Hans opposition vil fremkomme i *Historisk Tidsskrift*. Nærværende afhandling blev i forkortet form fremført som opposition ex auditorio.
3. Arent Berntsen: *Danmarckis oc Norgis Fruchtbar Hørlighed*. 1656. Første bog. s. 8.

nøjere behandlet i bogen »Vang og Tægt«.⁴ Det problem, der her skal behandles, er tolkningen af de oplysninger om brug og hvile ikke for hele vange men for åse eller endog agre, der i stort omfang forekommer i forarbejderne i Christian 5.s matrikel, det vil sige markbøger og modelbøger.

I den danske traditionelle jordvurdering og landgildeberegning var det et basalt element, at kun den effektivt besåede jord skulle skyldsættes, eller med andre ord at den hvilende jord ikke skulle medregnes. Dette fremgår bl.a. af Arent Berntsens regler for skyldsætning:⁵ »Naar nogen Hoffvidtgaard eller anden Gaard, skal taxeris udi Hartkorn eller sættis for Landgilde, da skal erfaris oc actis hvor meget i alle Marcker kand saais oc hvor meget Høe aff dess Enge kand auflis; naar derom fuldkommen vidskab er giffvet, skal tagis fra samme Sum, som saais oc auflis kand, den tredie Part, for den Jord som aarlige ligger Fælle; de øffrige tvende Parter skal saa alleene... beregnes udi Hart Korn«.

Denne mekaniske beregning kunne naturligvis kun anvendes, hvor man praktiserede regulært 3-vangsbrug, så Arent Berntsen gav også anvisning på, hvordan man skulle forholde sig i byer med uregelmæssig rotation, men der skulle man ligeledes foretage ansættelsen til hartkorn »uberegnet den Jord og Eng som oc paa samme Stæd aarligen hviler oc icke dyrckis«, og eftersom disse hvilende arealer kunne variere fra år til år, skulle der beregnes et gennemsnit.⁶

Ved tilrettelæggelsen af forarbejderne til Christian 5.s matrikel benyttede embedsmændene den gamle terminologi fra landgildeberegningen. Således anvendte de ikke or-

det »areal« men i stedet det velkendte »udsæd«, hvilket var noget uheldigt, da der jo var tale om temmeligt forskellige begreber.⁷ Analogt hermed fastholdt man også princippet om, at hartkornsberegningen skulle ske »de hvilende Agre ubereignet«, selvom vurderingsgrundlaget iøvrigt var en arealmæssig opmåling og kvalitetsbedømmelse (»bonitering«) af agerjorden. Princippet blev i instruks for de sjællandske kommissærer af 16/4 1681 § 3^b præciseret således: »Denne Bereigning schal saaledis forstaaais, at huor der er 3 Marker og dend 3die huiler, der leggis alle 3 Markernis Sæd tilsammen og formedelst dend hvilende Mark fratagis den 3die deel af Sæden«.

Tilsyneladende i modstrid hermed nævnes i samme instruks § 7: »De Jorder som icke Saais uden hver 5te, 6te eller 7de Aar schal *Anslaaais* saaledis, at hver af de Aar som dend icke saais, kan Reignis for Een Viss deel af de Aar som dend Saais«.

I den samme dato udstedte instruks for landmålerne og skriverne er disse bestemmelser samlet i én § og formuleret en smule anderledes: Landmålerne skulle udforske »1. Af huer bunde, og siden af hans Naboer, huad Jord Aarligen brugis, og om dend *taaler* Aarligen at Saais. 2. Naar dend Jord som huiler, Saais enten huer Andet eller huer 3die Aar, eller og om dend *kand saais* med adskillige Slags Sæd udj nogle Aar og det huor mange Aar. 3. Huad Jord som ickun Saais hver 5te, 6te og 7de Aar og huad, og huor megit, da der udj *kunde saais*, huilcket I Siden hos hver Agger, som ved Naffn, Alne Maal og efter sin Slags og godhed er opført, schulle richtigen hosteigne.«.

-
4. Karl-Erik Frandsen: Vang og Tægt. Studier over dyrkningssystemer og agrarstrukturer i Danmarks landsbyer 1682–83. Esbjerg 1983.
 5. Arent Berntsen op. cit. Anden bog s. 47. jvnf. Svend Gissel: Landgilde og udsæd på Sjælland, 1968, s. 147 f.
 6. Arent Berntsen op. cit. Anden bog s. 49 f.
 7. Karl-Erik Frandsen: Udsæd og foldudbytte i det 17. århundrede. Fortid og Nutid XXVII 1977 s. 21 ff. jvnf. Finn Stendal Pedersen op. cit. bilag 4 nr. 1.
 8. Trykt Finn Stendal Pedersen op. cit. s. 387 f.

Det afgørende er, at i instruksen for landmålerne kan de (af mig) kursiverede ord opfattes som en form for vurdering af, hvor længe jorden egentlig burde hvile for at genvinde sin frugtbarhed, medens der i instruksen for kommissærerne kun nævnes en registrering af praksis, idet ordet »Anslaais« ikke er en vurdering men alene tager sigte på den matematiske beregning af det gennemsnitlige areal, der årligt hvilede.

Et særligt vanskeligt problem var fænomenet »årlig jord«. Dette begreb blev brugt på to måder, nemlig dels om de landsbyer, der havde »alsædebrug«, hvor i princippet al jorden blev brugt hvert år som følge af særligt gunstige gødskningsmuligheder eller måske af mangel på jord,⁹ og dels i betydningen af vang eller en løkke, der ikke blev udlagt til fælled, men hvor al agerjorden alligevel ikke kunne dyrkes hvert år.

I instruksen til kommissærerne forbigik man problemet, men i instruksen til landmålerne blev det som nævnt ovenfor igen direkte efter forlæg fra Arent Berntsen¹⁰ befalet, at de skulle undersøge om den årlige jord nu også kunne tåle at blive sået hvert år, altså utvivlsomt foretage en vurdering.

Det springende punkt bliver følgelig, om landmålerne i markbøgerne skulle anføre agerjordens *faktiske* brug og hvile, eller om de skulle *taksere* den for brug og hvile, idet den hvilende jord jo skulle fradrages før hartkornsberegningen. I det sidstnævnte tilfælde ville brug/hvile-angivelsen blive en væsentlig faktor ved hartkornsudregningen, såfremt man lod lange hvileperioder supplere den øvrige jordvurdering baseret på jordens kvalitet.

Uanset hvad der kan have været meningen med instrukserne, så må det konstateres som en uomtvistelig kendsgerning, at der ved

landmålingen i 1681 og 1682 skete det katastrofale, at de forskellige kommissioner, i hvilke arbejdet var fordelt, fortolkede instrukserne *forskelligt*, og det mest katastrofale herved var, at ingen af de ansvarlige i Rentekammeret opdagede det, før det var for sent og arbejdet for længst afsluttet. Ligesom for at fremture i fejl lavede de jyske kommissioner nøjagtigt den samme genistreg året efter i Jylland, uden at nogen skred ind.¹¹

Forholdet kan let illustreres på det rekonstruerede kort over Åsum herred i 1682. Dette herred på Nordøst-Fyn er meget homogent med hensyn til jordbundsforhold og dyrkningssystem, som overalt var et regulært 3-vangsbrug. Åsum herred blev opmålt i november og december 1682, og da arbejdet efter svære kongelige trusler skulle være færdigt inden jul, måtte forskellige kommissioner samarbejde herom. De ejerlav, der på kortet er markeret med Od. blev opmålt af Den odenseske Kommission (også kaldet Den assenske), meden Ng. betegner Den nyborgske og Kr. Den kronborgske Kommission, der var blevet kaldt til Fyn for at hjælpe til med arbejdets afslutning. Samtlige markbøger udarbejdet ved Den odenseske Kommission har kun brug/hvile angivelser for vangene, og disse er næsten overalt i Åsum herred 2/1, idet der dog er nogle enkelte kohaver og andre indelukker (f.eks. i Davinde), der har længere hviletid. De øvrige markbøger i herredet har udover angivelserne for vangene (2/1) brug/hvile betegnelser for de enkelte *åse*, og disse er stærkt graduerede som f.eks. for Rønninge: 2/3, 2/4, 2/6, 2/7, 2/9 og 2/12. Det er evident, at disse divergenser ikke afspejler reelle variationer i brugen af agerjorden, men udelukkende er et udslag af forskellig administrativ praksis. En hartkornsberegning på dette grundlag ville favorisere de byer, der

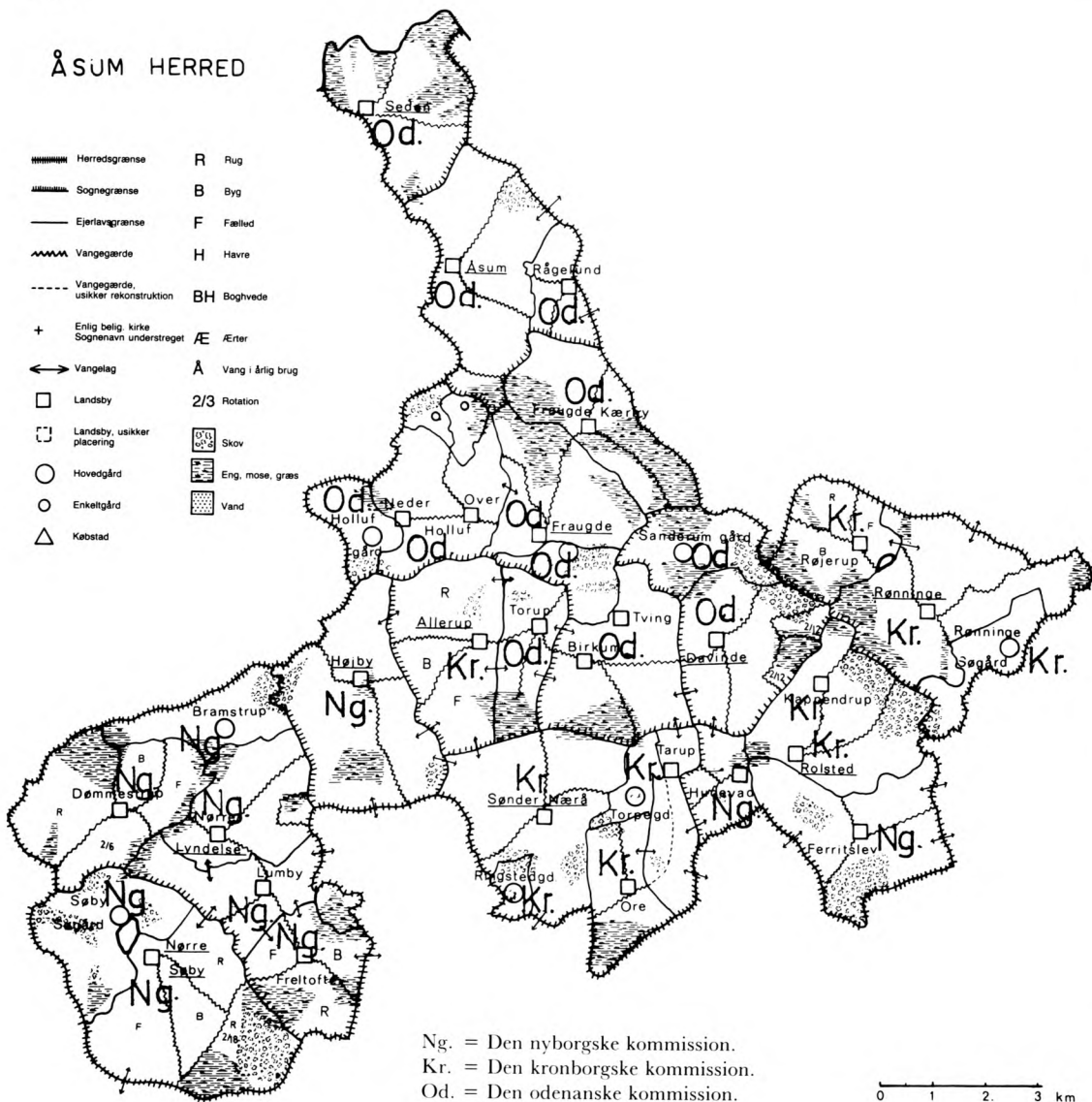
9. Arent Berntsen op. cit. Første bog s. 8.

10. Arent Berntsen op. cit. Anden bog s. 49.

11. Vang og Tægt s. 216 f.

ÅSUM HERRED

	Herredsgrænse	R	Rug
	Sognegrænse	B	Byg
	Ejerlavgrænse	F	Fællud
	Vangegårde	H	Havre
	Vangegårde, usikker rekonstruktion	BH	Boghvede
	Enlig beligg kirke Sognenavn understreget	Æ	Ærter
	Vangetlag	Å	Vang i årlig brug
	Landsby	2/3	Rotation
	Landsby, usikker placering		Skov
	Hovedgård		Eng, mose, græs
	Enkeltgård		Vand
	Kæbstad		

Ng. = Den nyborgske kommission.
 Kr. = Den kronborgske kommission.
 Od. = Den odenanske kommission.
 Fra »Vang og Tægt« s. 142.

0 1 2 3 km

var opmålt af Den nyborgske og Den kronborgske Kommission i helt urimelig grad i forhold til de øvrige, da de første ville få fratrukket store arealer, inden beregningen til hartkorn efter de i instruksen anførte satser fandt sted.

Det er utroligt, men ikke desto mindre sandt, at embedsmændene i Rentekammeret og Kammerkollegiets medlemmer først blev

opmærksomme på dette store problem, da man i vinteren 1683/84 begyndte at foretage hartkornsberegninger i form af modelbøger for udvalgte ejerlav fordelt på forskellige kommissioner. Disse prøver ligger endnu smukt ordnede i Rentekammerets arkiv,¹² og blot et hastigt gennemsyn afslører fadæsen.

Den første, der gjorde opmærksom på sagen, var sekretær Paul Jørgensen, der i en Re-

12. Rtk. 312, 1962 III: Diverse landmålingssager.

lation dateret 18/2 1684 »Om Jordens taxerede Hvile udi effterschrefne 7 Landmaalingens Commissioner«,¹³ særdeles præcist gjorde rede for de enkelte kommissioners praksis. Det var derefter op til Kammerkollegiet at træffe nogle beslutninger, som kunne fjerne de værste urimeligheder, og det fremgår da også af en række bevarede koncepter¹⁴, at kollegiets medlemmer har arbejdet ihærdigt med sagen i foråret 1684, og at der har været diskussion om den. Meget tyder på, at de tidligt har erkendt, at der her var sket en betydelig administrativ fadæse, dels ved at de først havde lavet en tvetydig instruks, og dernæst ved at de ikke havde kontrolleret denne side af arbejdet og først opdaget fejlen næsten 3 år efter landmålingens påbegyndelse.

Der måtte straks findes en syndebug, og »matrikulerings fader« Knud Thott foreslog en formulering som: »Oc som wj allerunderdanigst derudi finde saadan u-lighed som kunde gifve os de billige tancker, at endeel taxere Mænd enten af uforstand eller skiødieløshed hafue ey taxeret jorden, som de billigen burde, i særdelighed med den store huile, som de paa mange Stæder hafue tillagt Jordene baade boghuede oc hafre Jorden, som paa de fleste Stæder ey kommer ofwers med Vangenis skifte«.

Taxermændene var de bønder fra de omkringliggende sogne, der skulle vurdere det enkelte ejerlavs jord, og det var jo bekvemt at kaste skylden på dem. I den endelige forestilling underskrevet af hele Kammerkollegiet: Mikkel Vibe, Knud Thott, J. Benzon, J. Elers og overrentemester Peder Brandt kom der til at stå, at de er kommet til den opfattelse, »at Conducteurerne ey er blefne ret berettede i Særdelighed om Jordens rette hwile som den enten niuder eller burde niude«. ¹⁵ De sidste ord kunne tyde på, at kollegiets medlemmer så sent som maj 1684 ikke er blevet helt enige om, hvordan de ville for-

tolke begrebet brug og hvile. De foreslog dog som hovedprincip, at »Af alle Jorder bør den hwilende Part først at afdragis, Nemblig at Jorderne i alle Marcker som ere af lige hwile leggis tilsammen, oc deraf dragis først den hwilende part efter dend Proportion som Jorden hwiler«. Dette var altså en beregning med den faktisk konstaterede hvile som udgangspunkt. Men senere i forestillingen forlod de dette princip: »Ingen Hafre iord skulle mere hwile tilregnes end i det høyeste 2 aar imod hwer gang dend saais. Ingen boghwede eller Rugiord tilleggis meere hwile end 3 aar imod hwer gang den saais«, hvilket lige så klart var en vurdering.

Christian 5. approberede denne forestilling 7/5 1684¹⁶, men derved var alle problemer langt fra løst, simpelthen fordi også de dårlige jorder var anført som 2/1 eller 2/2 afhængig af vangsens rotation i Den odenseske Kommission. Det var derfor nødvendigt at gå mere radikalt til værks, og 23/8 1684 udarbejdede Kammerkollegiet en ny forestilling¹⁷, som dog muligvis ikke er blevet forelagt kongen. Det hedder heri: De fleste kommissioner har »allene taxerit dend goede Jord og een del aff den middelmaadige, at hafue sin brug og huile efter Wangeskifte og den øfferige Jord, som war scharpere og endten blef anseet for boghuede eller blandkornsjord, god- eller ond Haufrejord, scharp Roug- eller biug Jord, hafuer taxermændene for Huile *taxerit efter deris egen Behag*, og icke efter Wangeschifte, i dend Sted at denne taxering, som skulde sceeh paa Huilen war fornemmeligen anseet paa udjorder og andere Jorder, som intet blef giødet, saasom det well war bekiendt, at dend Jord som ligger i Wang blifuer ogsaa giødt og brugt efter wangeschifte, huor Bonden ellers er wed magt, undtagen det kan hælde sig paa nogle faa Steder, hvor noget lidet Jord kand ligge lengst ud i Marcken, og Bonden icke will lade kiøre sin Giødning saa langt men ellr

13. Rtk. 312, 1, III, 4: Dokumenter vedr. arbejdet med den nye matrikels indrettelse.

14. Rtk. 312, 1, II.

15. Rtk. 2211, 46: Kammerkancelliets Resolutionsprotokol.

16. Rtk. 2211, 46 fol. 320–22.

17. Rtk. 312, 1, II (tilsyneladende med originale underskrifter).

giøde dis bedre den Jord, som er ham næst. Og som baade dend Laalandsche og Odense-sche Commission er efter sine Wangeschifter beskrefuen, schule de andere Commissioner udi Provincierne behøfue lige maade, saafremt Commissionerne schulde komme i nogen Liighed imod huerandre«.

Dette var en præcis erkendelse af problemet, og forestillingen blev udmøntet i praksis i et sæt regler dateret 18/11 1684¹⁸, der nøje udspecificerede, hvordan man i koncept-modelbøgerne skulle »reducere« de graduerede brug/hvile angivelser til vangeskiftets realiteter. Dette skulle dog ikke gøres i Den odense-ske Kommission, selvfølgelig fordi man allerede der havde gjort det i markbøgerne. En undtagelse var dog egentlige »udjorder«, der lå uden for de indhegnede vange. Disse kunne *taxeres* til 2/5 (havrejord) eller 2/7 (rug- eller boghvedejord).

Dette betød, at Den odenseske (og Den lollandske) Kommissions principper med angivelsen af de faktiske brug/hvile-relationer blev fulgt overalt ved hartkornsberegningen (i modelbøgernes højre side). Men så enkelt skulle det nu alligevel ikke gå.

Den 9. marts 1686 henvendte Kammerkollegiet sig igen til kongen med en ny forestilling,¹⁹ og da ovennævnte regler af 18/11 1684 faktisk ikke var godkendt af kongen, måtte kollegiet endnu en gang begrunde »reduktionen til vangeskifte«. I lighed med tidligere udkast var årsagen til miseren denne gang »Taxer-mændens Skiødisløshed eller Uvidenhed«, men mærkværdigvis indførte man nu et helt nyt argument i redegørelsen: Den »ny« matrikels hartkorn måtte ikke afvige for meget fra hartkornet i Frederik 3.s matrikel fra 1664, hvor det dog ellers oprindeligt have været målet med hele matrikuleringsarbejdet at finde et bedre og mere retfærdigt skattegrundlag end den »gamle« ma-

trikel. Det havde vist sig, at hvis man konsekvent fulgte reglerne af 18/11 1684, var der nogle byer med dårlig jord, der ville blive for højt skyldsats i forhold til den gamle matrikel, så derfor blev al boghvedejord ansat til 2/7.

Sådanne lapperier fortsatte man med i de kommende år (meget overskueligt fremstillet hos Finn Stendal Pedersen s. 117–19), og det skal her blot konstateres, at ved den endelige matrikel i 1688 var man kommet et godt stykke væk fra den oprindelige hartkornsvurdering baseret på en opmåling og bonitering af agerjorden med fradrag af den hvilende jord (samt vurdering af de øvrige ressourcer som hø, græsning, oldensvin m.v.).

Centraladministrationens fadæse blev tilsyneladende med vilje holdt skjult og det lykkedes så godt, at også vore dages historikere har troet på Kammerkollegiets anklager mod taxermænd og konduktører.

Det gælder således Henrik Pedersen i sin grundlæggende afhandling om det dyrkede areal på Falster²⁰, der mente, at man skulle opfatte de graduerede hvileangivelser i Den holbækske Kommissions protokoller bogstaveligt, til trods for at han var opmærksom på, at i Falsters Sønder herred, hvor Den lollandske Kommission havde målt, der fandtes sådanne oplysninger ikke.

C. Rise Hansen og Axel Steensberg var i deres store arbejde om matrikuleringen²¹ kun skeptiske over for de brug/hvileangivelser, der logisk set ikke kunne stemme med vangeskiftet, men accepterede tilsyneladende de øvrige, og i en senere afhandling skrev Axel Steensberg²²: »Hvor som i Store Valby to års brug sættes i forhold til 6, 9, 12, 15, 18, 21, 24 års hvile o.s.v. er der næppe tvivl om, at takserbønderne har fået oplysninger herom fra gamle bønder i landsbyen«.

Det er derfor ikke så mærkeligt, at Finn Stendal Pedersen i sin disputats er gået i den

18. Rtk. 2211, 46 fol. 322–24.

19. Rtk. 2211, 46 fol. 317 ff.

20. Henrik Pedersen: Udsæden og det dyrkede Areal paa Falster i sidste Halvdel af det 17de Aarh. Historisk Tidsskrift 8. rk. bd. 1.s. 120–23. 1907.

21. Carl Rise Hansen og Axel Steensberg: Jordfordeling og Udskiftning. 1951 s. 107 ff.

22. Axel Steensberg og J. L. Østergaard Christensen: Store Valby. 1974 s. 36 note 1.

samme fælde og ikke har opdaget den fundamentale forskel i opgivelsernes karakter på Vest- og Østfyn. Forfatteren understreger s. 77 f. at »Brug/hvile-oplysningerne (i markbøgerne) afspejler formentlig den reelle drift i markerne bedre end den senere systematiske forenkling til vangeskiftets brug/hvile«. I fuld konsekvens heraf mener Finn Stendal Pedersen (s. 98), at »Formindskelsen af hvileperioderne gennem reduktionen til vangeskifte (7/5 1684) og den ret hårdhændede fastsættelse af acceptable hvileperioder for de enkelte typer af vangeskifter (18/11 1684) må givetvis have været ret tilfældigt i forhold til de ved opmålingen opgivne antal vange og de ved opmålingsarbejdet indsamlede oplysninger om brug/hvilen«.

Som det forhåbentlig er fremgået af det ovenstående, så var forholdet det diametralt modsatte: Man fik ved disse indgreb fjernet den urimelige begunstige af de østfynske herreder som følge af den graduerede hviletaksering i Den nyborgske Kommission.

Som en klar konsekvens af disse ræsonnementer indfører Finn Stendal Pedersen (s. 102) et helt nyt begreb, som han kalder »produktionsværdien«, der defineres som det boniterede areal omregnet til 1. sorts jord samt værdien af hø, græsning og olden ligeledes omregnet til 1. sorts jord, men altså *uden* den hvileberegning, der fandt sted ved første hartkornsberegning i 1684. Produktionsværdien bruges derefter som analytisk hovedredskab i resten af bogen, men ulykken bliver dog ikke så stor, som det kunne frygtes, for det viser sig, at en korrelationsanalyse mellem hartkornet efter 18/11 1684-reglerne og produktionsværdien giver en korrelationskoefficient på 0,95 (s. 105). Ved gennemførelse af lig-

nende analyser for de enkelte herreder fås tal på 0,98 og 0,99 undtagen for Odense, Båg og Vends herreder, der har koefficienter på henholdsvis 0,93, 0,96 og 0,94 (s. 152–59). Når disse 3 Midt- og Vestfynske herreder har mindre tal, så skyldes det givetvis, at de ved anvendelsen af produktionsværdien »bliver snydt« for godtgørelse for den relativt store andel af agerjorden, der her årligt hvilede i området med 2-vangsbrug (»Lillebælt-systemet«) eller med uregelmæssigt vangebrug omkring Vissenbjerg.

Jeg må altså som resultat af denne gennemgang konkludere, at det metodisk set havde været langt at foretrække at bruge 1684-hartkornet til analyserne i stedet for den af Finn Stendal Pedersen konstruerede produktionsværdi, da hartkornet står meget nærmere den faktiske produktionskapacitet end produktionsværdien.

Afslutningsvis må jeg skuffe de læsere, der havde håbet at få svar på det i indledningen rejste spørgsmål. Vi kan faktisk ikke oplyse, hvor stor en del af agerjorden på Øerne, der i realiteten blev besået årligt i 1682, for de graduerede hvileangivelser i markbøgerne er blot en misforstået form for vurdering. Dette betyder dog heller ikke, at alle vange, der ikke hvilede, var fuldstændigt besåede, for der er tydelige vidnesbyrd om det modsatte²³. Det er blot umuligt på det foreliggende grundlag at besvare spørgsmålet. Derimod kan problemet med ret stor sikkerhed belyses for Jyllands vedkommende, bl.a. for de ejerlav, der blev opmålt af Hans Mortensen fra Den skanderborgske Kommission, idet han minutiøst angav den aktuelle udnyttelse af hver enkelt ager.²⁴ Der ligger her en spændende forskningsopgave og venter.

23. Otto D. Lütken: Undersøgelser angaaende Statens almindelige Oeconomie. Sorø 1760, citeret i Vang og Tægt s. 43.

24. Fortid og Nutid XXVII, 1977 s. 24 f.